

תוכן העניינים

1	הקדמה
1	מדוע כתבנו את הספר ולמי הוא נועד
3	מדגם המרואיינים
5	שפת הראיונות
6	השמות
7	השאלונים
7	רמת הפתיחות
8	רמת האמינות
9	תמורות בנסיבות המאבק והשלכותיהן
11	תודות
13	מבוא
27	פרק ראשון: דמותו של פעיל התנועה
27	דור הסבים והשפעתו על עיצוב דמותו של הפעיל
30	ההורים
36	מקום המגורים
43	בין דחייה חברתית לזיקה לתכנים יהודיים
49	השכלה גבוהה
53	ההתערות בחברה הסובבת: היהודי כנציג האינטליגנציה הרוסית
59	פרק שני: השער לפעילות יהודית
59	ההחלטה לעלות והשלכות הסירוב
59	גורמי דחיפה וגורמי משיכה
67	בקשת ויזוב
72	הגשת המסמכים לאובי"ר, הסירוב וההשלכות
82	לימוד עברית: שער הכניסה לפעילות היהודית
83	ניצנים ראשונים: שנות השישים
88	"בית ספר" לפעילות: שנות השבעים
93	בצל רדיפות ומעצרים: שנות השמונים

98	פרק שלישי: קהיליית המסורבים
98	תהליך היווצרות הקהילייה
111	פעילותה של קהיליית המסורבים
120	תת-קבוצות ומחלוקות בקהילייה
132	הזיקה בין מרכז לפריפריה
136	פרויקט "הערים"
140	המנהיגות
144	נשים בסירוב
147	ילדים בסירוב
157	פרק רביעי: פעילות התנועה: פיתוח כלי המאבק של הדיסידנטים
158	העצמות הקולקטיביות
169	ההפגנות ושבתות השבת והרעב
182	הסמאיזדט
185	הסמאיזדט היהודי בראשיתו (משלהי שנות החמישים עד 1968)
191	מפעילות יחידים לנשק של תנועה (1969–1979)
199	תחכום מול לחץ גובר (שנות השמונים)
205	פרק חמישי: פעילות התנועה: כלי מאבק מתוצרת עצמית
206	הוראת השפה העברית
217	הפעילות האמנותית
218	מוזיקה
223	הפורים-שפיל ולהקות הדרמה
228	תערוכות אמנות
230	הסמינרים
239	הנצחת השואה
248	פרק שישי: אסירי ציון ומנגנוני האכיפה
250	מעקב וחקירה
263	מעצרים
270	משפטים
279	במחנה ובגלות
285	סיוע מבחוץ

291	פרק שביעי: החזרה בתשובה
292	תהליך החזרה בתשובה
296	התנ"ך ושיעורי יהדות
303	קבלת עול מצוות
305	כשרות
306	שמירת שבת
308	בית הכנסת
311	החגים
314	טקסי מעגל החיים
319	הקבוצות השונות
321	פרק שמיני: הקשר עם חו"ל במאבק לעלייה
322	סיוע ציבורי ופוליטי-מדיני
322	מגעים עם עיתונאי חוץ
325	קשרים עם פוליטיקאים ואנשי ציבור מחו"ל
334	סיוע מורלי
339	סיוע חומרי
344	לימוד והעשרה
347	קשרים בתחום הדת
351	אחרית דבר
353	ביוגרפיות קצרות
375	מילון מושגים ונוטריקונים
379	ביבליוגרפיה
383	מפתח נושאים ומקומות
399	מפתח שמות

מבוא

התנועה היהודית באה כהפתעה לעולם היהודי, שממנו היו יהודי ברית המועצות מנותקים מזה שני דורות, כשם שנותקו ממורשתם התרבותית והדתית. עד למחצית השנייה של שנות השלושים היו בכרית המועצות חיי תרבות יהודיים במסגרת אילוצי המשטר והאידיאולוגיה הסובייטיים, שמטרתם הייתה לסייע ליהודים להיטמע ב"עם הסובייטי" המתהווה, כמדיניותה כלפי כל "המיעוטים הלאומיים" באוכלוסייה. היו בתי ספר ממלכתיים ביידיש, מחלקות ללימוד יידיש וספרות יהודית באחדים מהאוניברסיטאות ומכוני המחקר, תיאטראות ממלכתיים אף הם ולהקות מוזיקה, הוצאות לאור, ספריות, מועדונים, עיתונים ומוזיאונים יהודיים בלנינגרד, אודסה וטביליסי. כל זה החל להשתנות עוד בטרם הפלישה הגרמנית לברית המועצות ב-1941 וראשית "המלחמה הפטריוטית הגדולה", כפי שנקראה בז'רגון הסובייטי מלחמת ברית המועצות-גרמניה (יוני 1941-מאי 1945).¹

מהפכת פברואר 1917 שמיגרה את שלטון הצאר ביטלה את המגבלות אשר הצרו את צעדי היהודים בעידן רוסיה האימפריאלית: תחום המושב שהגביל את מקומות מגוריהם; המכסה - ה"numerus clausus" - שמנעה מרוב רובם להגיע למוסדות להשכלה גבוהה; צמצום המקצועות שבהם הותר להם להתפרנס. בשנות העשרים, לאחר שוך הקרבות של מלחמת האזרחים (1918-1920) ובראשית שנות השלושים, נמשך ביתר שאת התהליך - שהחל בעת מלחמת העולם הראשונה כאשר גורשו יהודים מאזורי החזית - של נהירת יהודים, במיוחד הצעירים שבהם, ובראש ובראשונה גברים צעירים, אל המטרופולינים מוסקבה ולנינגרד, ואל הערים התעשייתיות החדשות. בלהט התקופה מיהרו רבים לנער מעצמם את שפתם ואת מורשתם וביקשו להתבולל בחברה הסובבת.

שעה שהמשטר הטיף להאצת מגמה זו כאשר חרט על דגלו את סיסמת ה"בין-לאומיות הפרולטרית", הוא נקט גם צעד בכיוון ההפוך. בתחילת שנות השלושים, עוד קודם לפגיעה במוסדות התרבות, החינוך והתקשורת הלאומיים,

1 ההיסטוריוגרפיה הסובייטית העלימה את התקופה במלחמת העולם השנייה מספטמבר 1939 ועד יוני 1941, אז הייתה ברית המועצות בעלת בריתה של גרמניה הנאצית.

שנועדה לבטל את עוצמתו ואף את זכות קיומו של הקולקטיב הלאומי היהודי, הונהג צעד שאמור היה להבטיח שבן מיעוט לאומי יצוין ככזה. באורח זה הובטח שהוא לא ייבלע כיחיד באוכלוסיית הרוב הרוסי. בהגיעו לגיל 16 צריך היה כל צעיר סובייטי להוציא תעודת זהות, "פספורט", שהסעיף החמישי בה ציין את השתייכותו הלאומית. כאשר שני הוריו היו בני אותו לאום, לצעיר לא הייתה ברירה: לאומיותו נקבעה על פי מוצאם האתני של הוריו. אולם בן ל"נישואי תערובת" רשאי היה לבחור בין לאומיות האב ללאומיות האם. מאחר שהייתה חובה להציג את הפספורט כל אימת שאזרח רצה להתקבל למסגרת לימודית חדשה, או לרשום את בנו/בתו לבית ספר, או להתקבל למקום עבודה חדש, אי-אפשר היה להסתיר את הלאומיות. התיוג הזה פגע במיוחד ביהודים, כבני לאום המפוזר בכל רחבי המדינה וחסר טריטוריה, שבה היו לאום "טיטולרי"² למעט הפיקציה של בירוביג'אן, המחוז היהודי האוטונומי במזרח הרחוק, שבו מעולם לא התרכזו בריזמנית יותר מ-20,000 יהודים. פיזורם, מעברם לדיבור בשפה הרוסית והיותם בעלי ההשכלה הגבוהה ביותר בכל הלאומים של ברית המועצות משלהי שנות השלושים, הביאו אותם לעשות מאמץ להיבלע בחברה ובתרבות הרוסית ובמפעל ה"בנייה הסוציאליסטית".

השינוי באווירה בשנות השלושים וחיזוק מעמדו של העם הרוסי כ"אח הבכור" במשפחת העמים הסובייטית, השפיעו על מצבם ומעמדם של היהודים. בין השאר הוא אפשר לאנטישמיות החבויה בחברה הרוסית להרים ראש כמרכיב המוטבע עמוק בתרבות ובמסורת הרוסית, חרף היותה אסורה על פי חוק כ"שנאה לאומית". הסתמנו אף איתותים ראשונים של אנטישמיות ממסדית שקיבלה יתר תוקף, כמוה כאנטישמיות החברתית, בעת מלחמת העולם השנייה.

תמורה נוספת חלה במפנה העשור, וגם לה הייתה השפעה ארוכת טווח על שינוי מהותי של הדמוגרפיה היהודית. בעקבות חוזה מולוטוב-ריבנטרופ שנחתם בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית ימים ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, סיפחה ברית המועצות שטחים במערבה ובדרום-מערבה, שבחלקם הגדול היו שייכים עד למלחמת העולם הראשונה לאימפריה הרוסית: מזרח פולין, מערב אוקראינה ומערב בלארוס; שלוש המדינות הבלטיות (אסטוניה, לטביה וליטא); שטחי רומניה; בסרביה וצפון בוקובינה; וצירפה לאלה בסוף המלחמה את קרפטי-רוס. במחוזות אלה, המכונים בהיסטוריוגרפיה המערבית

2 קבוצה אתנית שהטריטוריה שבה היא חיה נקראת על שמה. על פי מדיניות הלאומים הסובייטית, זכויות לאומיות הוענקו לבני מיעוט לאומי השייכים ללאום ה"טיטולרי" של הרפובליקה – בין שדובר ברפובליקת ברית, או ברפובליקה אוטונומית.

"השטחים המערביים", חיו בעת סיפוחם למעלה משני מיליון יהודים. חלק הארי של אוכלוסייה זו הושמד בשואה ובסיום המלחמה נחתמו הסכמי רפטריאציה (חזרה למולדת) בין ברית המועצות לממשלות פולין, רומניה והונגריה לחילופי אזרחים. אזרחים לשעבר של המדינות שמהן נלקחו השטחים הנ"ל היו זכאים לשוב למולדתם – למעט בני הלאום הטיטולרי. במחצית השנייה של שנות החמישים נחתמו הסכמי רפטריאציה נוספים עבור אלה שלא עלה בידם ליהנות מההסכמים הראשונים וביקשו לחזור לארץ מושבם הקודמת. הפער בידע יהודי ובזיקתם ליהדות של היהודים שנותרו בשטחים המערביים ובין היהודים אזרחי ברית המועצות הוותיקים נותר בעינו, שכן הראשונים כללו מתבגרים ומבוגרים צעירים בשנות העשרים והשלושים לחייהם, שקיבלו חינוך יהודי.

השואה, שבה נרצחו מעל שני מיליון יהודים סובייטים והקמת מדינת ישראל שלוש שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, עוררו עניין רב ברעיון הציוני בקרב האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות. זאת אף על פי שיהודי ברית המועצות עברו תהליך מואץ של טמיעה בחברה הסובייטית והזדהות עם המשטר הבולשוויקי וערכיו בדור שקדם למלחמה – תהליך שבעטיו רבים בעולם היהודי וביישוב היהודי בארץ ישראל, שהקשר שלהם עם יהודי ברית המועצות נותק למעשה, ראו בהם ענף שנגדע סופית מהעם היהודי. גם בתנאים ששררו בשנות סטאלין האחרונות – הידועות כ"שנים השחורות"³ של יהדות ברית המועצות – כל ניסיון לתת ביטוי לעניין בישראל ולחיים יהודיים לאומיים בתחום התרבות דוכא בברית המועצות ביד קשה, חרף העובדה שבזירה הבין-לאומית תמכה ברית המועצות בהקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. יהודים טעו לחשוב שיותר להם לעשות זאת, ופנו לרשויות או לוועד היהודי האנטי-פאשיסטי (המוסד היהודי הציבורי היחיד שנותר בברית המועצות לאחר המלחמה) בבקשה לקבל היתר לצאת לארץ כדי להשתתף במלחמת השחרור של היישוב והמדינה הצעירה כדי להבטיח את עצמאותה של המדינה היהודית. ברם, בתוך זמן קצר הם מצאו את עצמם מאחורי סורג ובריח. כך אירע גם לאחדים שבאו למוסקבה לבית הכנסת הגדול, הכוראלי,⁴ בימים הנוראים של תש"ט כדי לקבל את פניה של גולדה מאירסון, הצירה הראשונה של מדינת ישראל בבירה הסובייטית, ושל שאר אנשי הצירות הישראלית שזה עתה הגיעו למוסקבה.

3 ראו גלבוץ, השנים השחורות.

4 בית הכנסת הכוראלי ברחוב ארחיפובה היה הגדול והמרכזי שבשלושת בתי הכנסת שנותרו לפליטה במוסקבה. לאחר סגירת התיאטרון היידי "גוסט" בסתיו 1949, הוא נותר מקום ההתכנסות היחיד ליהודי מוסקבה ומוקד לכל יהודי מחוץ לבירה שביקש לפגוש יהודים בבירת ברית המועצות.

ייחודיים. ילדי המסורבים המוסקבאים, כפי שראינו, שותפו בפעילות באוברז'קי – תחרויות ספורט, חידונים וכיוצא באלה, אשר חיברו מאוד בין ילדי המסורבים. ב-1975 ארגן אהרון גורביץ' מקהלה של שבעה-שמונה ילדים ועל בסיס המקהלה ארגן גם הצגות, מופעי פורים-שפיל לילדים, כדי להעביר לכתו את האהבה לשירים יהודיים ושירי ארץ ישראל. רוזה, אשתו של יבגני פינקלברג, כתבה הצגות פורים-שפיל מיוחדות לשחקנים ילדים אשר אף הופיעו לפני קהל ילדים. גם בלנינגרד הכינו ליאוניד קלברט ושרה פרדקיין מופעי פורים-שפיל מיוחדים לילדים. עוד בטרם הוקמו מסגרות ופעילויות שנועדו לילדים, בני פעילים ומסורבים היו לחלק מסיפור חייהם של המבוגרים שהתמודדו כל אחד על פי דרכו עם האתגרים והמהמורות של החיים בסירוב שלא יכולים היו להסתיר מבניהם ובנותיהם המתבגרים. בריגה גדל דור שלם שהגיע לגיל ההתבגרות במחצית השנייה של שנות החמישים וראשית השישים לקהיליית ההורים שרבים מהם הגישו ניירות לאובי"ר באותן שנים ולכל המאוחר באמצע שנות השישים (לפני מלחמת ששת הימים). צעירים אלה מילאו תפקיד חשוב הן ברומבולה הן בפעולות המחאה של הדור שמעליו. יוסי רוסינק היה בן 14 כאשר שב לריגה עם משפחתו – האב, עזרא, בית"רי ותיק, נאלץ לעזוב את העיר ב-1950 – ומייד השתתף בעבודות ברומבולה. כאשר הוקם הוועד שייצג את הקבוצות השונות בעיר ועזרא עמד בראשו, תיאם יוסי בין הקבוצות. איליה ולק, יליד 1944, אף הוא בן לציונים מימי לטביה העצמאית, שמשפחתו ביקשה היתר יציאה ב-1957, החל אז בפעילות מניה וביה. בהיותו בן 17 ביקש ממנו מלווה קבוצת כדורסל ישראלית שהגיעה למשחק בריגה להשיג עבורו ספר טלפונים של ריגה כדי להעבירו לנתיב לשם המצאת כתובות של יהודים הזכאים לקבל חבילות כביכול מהג'וינט (ספר טלפונים שהיה נגיש לכל מאן דבעי בארצות החופש היה יקר המציאות בברית המועצות). כאשר החל את לימודיו במינסק ב-1963, העביר איליה לשם חומרים יהודיים לבקשתה של לידה סלובין ומיהר ליצור קשר עם בני דורו, שרבים מהם היו אף הם ילדי ציונים ותיקים. במוסקבה בשלהי שנות השישים עשה איליה זנד שליחויות לבקשתו של אביו: הביא מסרים לפעילים אחרים והיה יוצא אחרי האב לבדוק אם הוא נתון למעקב הק-ג-ב. בני פעילים מבוגרים מעט יותר נעשו אף הם פעילים בעקבות הוריהם ויחד עמם. נמנו עמם ולאד, בנו של אלכסנדר לרנר שהיה בן 25 כשהמשפחה קיבלה החלטה משותפת לבקש היתר יציאה; סוסנה קמנומוסטסקי, בתה של חוה אדלמן, גם הן במוסקבה; ומיכאל, בנו של סגן-אלוף נאום אלשנסקי שביקש להקים אנדרטה במינסק לזכר קורבנות הנאצים בעיר. סיפוריהם של שניים מילדי המסורבים שעדיין למדו בבית הספר מדגימים את הצפוי לאזרחים שהעזו לבקש היתרי יציאה. ב-1969 בהיותה בת עשר החלה

מרינה, בתו של אלכסנדר טיומקין, ללמוד עברית אצל אביה בעזרת ספרו של לוי יצחק ריקליס, מורי. אלכסנדר עצמו למד את השפה בכוחות עצמו מספרים שמצא בספרייה. כעבור שנתיים החל לקחת את בתו לבית הכנסת וביקש ויזוב לו ולבתו. אולם אמה התנגדה ליציאתם ומשהתחילו האב והבת להפגין ולכתוב פטיציות, נקראה מרינה פעמים מספר למנהלת בית הספר. זו הזהירה אותה שאם היא לא תחזור בה מרצונה לעלות, היא תישלח או לפנימייה או לבית חולים פסיכיאטרי מאחר שרצונה אינו תואם את אורח החיים הסובייטי ועל כן זו בעיה פסיכיאטרית. מרינה כאות מחאה הורידה את עניבת ה"פיונרים" וענדה מגן דוד, מעין הפגנת יחיד.⁶² בינואר 1973 הוריה התגרשו ואלכסנדר הואשם בהשפעה רעה על מרינה ונשללה ממנו זכות ההורות (נוהל שהופעל למשל במקרים של הורים שבהשפעתם ילדיהם קיבלו על עצמם חיים דתיים, במיוחד בדתות הנוצריות שנחשבו עוינות למשטר). מרינה עברה לגור אצל סבתה מצד האב, אך נלקחה משם בכוח על ידי המיליציה ונשלחה למחנה של ה"פיונרים" ליד חוף הים השחור במרחק כמה אלפי קילומטרים ממוסקבה. היא שבתה שם רעב במשך ארבעה ימים כמחאה על חטיפתה – ללא הועיל. לבסוף, כעבור קרוב לשנה, לאחר שהבטיחה להימנע מכל קשר עם אביה, סבתה וכל אדם הקשור בתנועה ובישראל, היא הוחזרה למוסקבה – לאחר שהאב עלה לארץ.

קונסטנטין (קוסטיה), בנם של לב ואינה אלברט מקייב, עבר חוויות ילדות לא הרבה פחות טראומטיות. הוא היה בן חמש ב-1976, כשבקשת הוריו לעלות לישראל סורבה. כעבור שנה, כשאביו ניהל אולפן עברית בביתם בסופי שבוע, למד לקרוא עברית. גם ילדים אחרים של מורים לעברית נכחו בשיעורים של הוריהם וכך נתחבבה עליהם השפה, לדברי פניה, בתם של שרה ודניאל פרדקין. מאחר שהוריו של קוסטיה היו בלב סערת הפעילות בקייב, עבר הילד לגור אצל סבתו שגרה בקרבת באבי יאר ובאחד השיטוטים שלו בסביבה מצא שלוש שיניים אנושיות שטלטלו אותו. כשהיה בן תשע עלתה סבתו לארץ והוא חזר הביתה. באותה שנה החלו ההורים קוראים לו כרמי ובעקבות חזרתם בתשובה הוא עבר ברית מילה (בגיל 11) במוסקבה, בדירתם של נטליה וגנאדי חסין.

אך בכך לא סגי. שנה לאחר מכן נאסר אביו ונשלח למחנה לשנה בגין סירובו לשרת במילואים וכרמי התלווה לאמו בביקורים אצלו. כשהוא ראה את אביו קירח, ללא זקן ולאחר שרזה במשקלו ב-15 קילוגרם, העיד: "התבגרתי". כשאינה נסעה למוסקבה ופתחה בשבייתת רעב שנמשכה יותר מארבעים יום והייתה

62 כמעט כל הילדים בברית המועצות היו חברים בפיונרים מגיל 10-11 עד גיל 14 ואז הצטרפו לקומסומול.

מתוקשרת היטב, הגיעו אנשי ק־ג־ב לביתם ואיימו על כרמי שאם האם לא תפסיק את שביתת הרעב ותחזור הביתה היא תישלח לבית חולים פסיכיאטרי והוא יימסר לבית יתומים. בעוד האב במחנה, לקח אותו דודו ללנינגרד לציין את בר המצווה. דודו הכין אותו לאירוע והוא עלה לתורה וקרא את ההפטרה בדירה פרטית, של הפעיל הלנינגרדי גרישה וסרמן. באותו זמן כרמי, שכבר עבר כמה בתי ספר, הוכה קשות בידי תלמידים בבית הספר כבן לפעילים יהודים שהעיתונות האוקראינית הרבתה לפרסם עליהם מאמרי השמצה. בעקבות המכות איבד כרמי את מאור עיניו, את שיווי המשקל וכליותיו נפגעו. רפאה אותו רופאה סינית שטיפלה בדיסידנטים ופעילים יהודים. בגיל 15 הוא נשלח על ידי אביו לכמה ערים – קישינב, אודסה וערים אחרות בדרום אוקראינה – כדי להחתיים פעילים ומסורבים על עצומה שהכין לב להגשה לסובייט העליון. משימה זו הניבה מאמר שטנה נוסף נגד ההורים בעיתון מקומי (ויצ'רני קייב), ובו נטען שהם משתמשים בכנס למטרת תעמולה אנטי-סובייטית שבעקבותיו הוטל עליו חרם בבית הספר. שנה לאחר מכן, לרגל הודעה של הק־ג־ב שבקרוב יקבל צו גיוס, פתחו הוריו בשביתת רעב במוסקבה שהיכתה הדים בעולם, כדי להשפיע על השלטון להתיר את עלייתם. לאחר 25 יום הצטרף אליהם כרמי לעשרה ימים נוספים. כעבור חודשים מספר קיבלה המשפחה את האישור המיוחל.

ב-1986 הוקמה במוסקבה ביוזמת חברות בקבוצת JEWAR קבוצה שכונתה "הדור השני". עם חבריה נמנו דימה, בנם של אנטולי וז'ינה שוורצמן; פליקס, בנם של פשה אברמוביץ' ומרה בלשינסקי; אלכסנדר, בנם של הפעילים יבגני ורימה יקיר; ואנה (שוורצמן), בתם של עמנואל ויהודית לוריא. כוונתה של הקבוצה הייתה לאפשר לילדיהם הבוגרים של מסורבים העומדים בפני גיוס לצבא להגר לבדם ולהינתק מהסירובים ארוכי השנים של הוריהם. אולם הגשת בקשות של מתבגרים לחוד נועדה לא רק לאפשר לילדי מסורבים לעזוב את ברית המועצות ולהתחיל חיים חדשים בישראל, אלא גם להוכיח – במקרה שהבקשות תידחינה – כי הסודיות שבה תלו השלטונות את מתן הסירוב להוריהם הייתה במקרים רבים תירוץ בלבד (כפי שטענו הפעילים), משום שברור כי מתבגר בן 16 או אפילו 18 או 19 לא יכול היה להיחשף לסודות כלשהם. כפי שהסביר אלכסנדר יקיר, שכניוס היסוד של הקבוצה התקיים בביתו, מטרתה העיקרית של הקמת הקבוצה הייתה הסברתית תעמולתית. כוונה נוספת בכינון "הדור השני" הייתה להקנות מסגרת חברתית לבני פעילים ומסורבים שלרוב נמנעו מהם מגע חברתי עם בני גילם שמחוץ לקהיליית המסורבים. "הדור השני" עסק בפעילות, בעיקר בכתיבת עצומות והגשתן לרשויות. לדברי דימה שוורצמן, כמאה צעירים היו חברים ב"דור השני" וכשלושים מהם היו פעילים.

עברית, היסטוריה יהודית ושיירים יהודים. מלבד מורהו ישב במחנה גם עיתונאי מברוביג'אן שלימד עברית. גם מאיר גלפונד למד עברית והיסטוריה יהודית במחנה וורקוטה אצל הסופר העברי צבי פרייגרזון.³⁰ ויליה סבצ'ינסקי, ש"שב" בשנים 1950–1955, למד גם הוא עברית במחנה אחר מפי הסופר היידי מאודסה אירמה דרוקר, שיחד עם סופר יידי אחר, נתן זברה מקייב, שימשו לו מעין מנטורים, וכדבריו אפשרו לו לשרוד. האסירים היהודים חגגו את החגים היהודיים באחד הצריפים. ויליה נכח בסדר פסח לראשונה בחייו במחנה באזור קולימה, "בצפון הרחוק".

המפגש עם אסירים יהודים אחרים, ציון חגי ישראל בתנאי מחנה ולימוד עברית היו חלק מהותי מחייהם של אסירי ציון גם בדורות הבאים. האסירים בתקופת שלטונו של חרושצ'וב במחצית השנייה של שנות החמישים וראשית השישים סיפרו על כך. יוסף שניידר מריגה, דוד חבקין ממוסקבה ואנטולי רובין ממינסק ריצו את עונשם יחד עם קבוצת מבוגרים מקייב, שלפחות שניים מהם ידעו עברית היטב. אליק פלדמן סיפר שהם נעצרו באשמת "הפצת תעמולה אנטי-סובייטית" לאחר שאחד מהם תרגם לחבריו את תוכנו של עיתון עברי שבו היו עטופות נעלים שאחד מהם קיבל מישראל, "אף על פי שלא הוזכרה בו ברית המועצות מכול וכול". אחד משני המבוגרים לימד את האסירים האחרים עברית, ואילו השני דקלם ושר להם את שירי ביאליק, ארגן תפילות בחגים וערך ליל סדר. בין השאר קירב המפגש הזה את אליק לציונות. בראשית שנות השישים אברהם שיפריין שנידון ב-1953 למוות ואחר כך ל-25 שנה במחנות, תרגם בשיתוף עם אסירים אחרים את הספר אקסודוס. הארי קיז'נר, שישב בתחילת שנות השבעים, העיד שאחד הביטויים לסולידריות היה עזרתם של האסירים היהודים זה לזה גם במזון, כנראה בחלוקת תוכן של חבילות שקיבלו ממשפחותיהם. אריה חנוך סיפר אף על קופה משותפת של האסירים היהודים. גם עתה נמשכה פעילות יהודית במחנות. לסל קמינסקי, מנאשמי משפט לנינגרד השני, למד עברית במחנה, אצל לב קורנבליט שנידון ל"שלילת חופש" באותו משפט. גם יורי וודקה למד עברית במחנה, תחילה אצל אחד מנאשמי משפט קישניב, ולאחר מכן במחנה שני שאליו הועבר ב-1972, אצל וולף זלמנסון שקיבל את הספר אלף מילים מאחיו שמואל, היחיד מארבעת האחים שלא השתתף ב"מבצע חתונה".

יורי הגיע למחנה ב-1969 והיה היהודי היחיד בו. בהיותו משוכנע שלא ישרוד את תקופת המחנה – הוא נידון לשבע שנים – החליט למול את עצמו בטרם מותו. הוא השיג מעובד מרפאת המחנה סטרפטומיצין כדי לסייע בריפוי הפצע, מל את

30 ריאיון של יעקב רואי עם מאיר גלפונד, 27 בנובמבר 1982. פרייגרזון סיפר אף הוא על כך: פרייגרזון (א' צפוני), יומן, עמ' 81.

עצמו בהפסקת הצהריים של יום עבודה ולאחר מכן התייצב כרגיל ליד המחרטה שבה עבד באותם ימים. "החלק הקשה" היה שלא היה במקום איש שאתו יכול היה לחלוק את סיפור המעשה והוא עשה זאת רק ב-1971, כאשר הגיעו למחנה אחדים מנאשמי פרשת המטוס; אז השתנה מצבו במחנה מקצה לקצה. הוא נמנה עם מעין קהיליה של שישה אסירי ציון. לצד לימוד עברית הם ציינו את חגי ישראל ויחד עם בני קבוצות לאומיות אנטי-סובייטיות אחרות לקחו חלק במחאות נגד המשטר.

אסירי ציון גם יזמו מחאות. בדצמבר 1971 החליטו אסירי ציון במחנה של יורי על שביתת רעב בת שבועה ימים ולקראתה הטילו על הארי קיז'נר להעמיד פני חולה במטרה להגיע לבית החולים המחוזי של מחנות האזור (הרפובליקה האוטונומית של מורדוביה, שהיו בה ארבעה מחנות לאסירים פוליטיים). הארי פגש שם פעילים יהודים משני מחנות אחרים, שאחד מהם היה מנאשמי "משפט ריגה". השלושה תיאמו עיתוי מוסכם להפגנה סימולטנית שתיערך בכמה מחנות. במחנה של הארי ויורי וודקה שבתו 11 האסירים היהודים, ואליהם הצטרפו כמה לאומנים אוקראינים שישבו עמם באותו מחנה. הם נאלצו לצאת לעבודה בשלושת הימים הראשונים של שביתתם ולאחר מכן הושבו בתא נפרד. מייד בסיום השביתה הם נאלצו להתייצב שוב לעבודה.

לאסירי ציון רבים היו קשרים אישיים עם אסירים פוליטיים לא-יהודים. לזר לוברסקי יצר קשר עם אסירים בפטיסטים במחנהו. ולדימיר קיסליק – עם בפטיסטים ולאומנים אוקראינים שסייע להם לכתוב מכתבי בקשות למוסדות שונים להקל על תנאי מעצרים. חלקם באו אליו לאחר מכן למוסקבה, כאשר פתח שם עם אשתו סמינר משפטי שהתמחה במתן סיוע לחבריו המסורבים, שכן הידע שצבר יכול היה לעזור גם למתנגדי משטר אחרים.

במחנה השני שבו ישב יורי וודקה – שוב עם אחדים מאסירי פרשת המטוס – חבשו אסירי ציון כיפות בהפגנתיות. רשויות המחנה ראו בכך מעשה מחאה והחליטו להחמיר בתנאי מאסרו של יורי בהאשמות של "שמירת מנהגים יהודיים", הפרת פקודה והגשת תלונה על התנאים במחנה. הוא נשלח לשלוש שנים ל"ולדימירסקי צנטראל", בית סוהר לאסירים מסוכנים במיוחד, שם שהה עד שסיים לרצות את תקופת עונשו.

גם הקשר בין פעילי התנועה לאסירי ציון הניב לעתים פירות משמעותיים. לבקשתה של אידה נודל שבאה לבקרו במחנה במחצית השנייה של שנות השבעים, כתב סימון שנירמן מדריך כיצד לנהוג בבית הסוהר והוא הצליח להבריחו אל מחוץ למחנה. המדריך כלל פרטים מלאים על מקומות כליאה בכרית המועצות, מיקומם, הקודים שלהם והתנאים השוררים בהם.

אף במחנות לאסירים פוליטיים שבהם לא היו אסירי ציון, ובמחנות פליליים,